

FILOZOFIJSKA TERMINOLOGIJA U HRVATSKOJ LEKSIKOGRAFIJI 18. STOLJEĆA

Ljerka Schiffler

Domaća i strana historiografija utvrdila je znanstveno i sustavno epohalno značenje, višestruku ulogu i aktualnost hrvatske leksikografije 18. stoljeća. U tom pogledu posjedujemo najrazličitije obrade — književne, leksikografske, filološke, leksičko–semantičke, dijalekatske, povijesnoznanstvene i druge — hrvatske književno jezikoslovne baštine od kraja 15. sve do 18. stoljeća (prihvaćene kao izvori za Akademijin Rječnik). Rasvijetljen je karakter temeljnih djela hrvatske leksikografije, petojezični rječnik Fausta Vrančića (1595),¹ dvojezični rječnik Bartola Kašića (1599),² slovník Jakova Mikalje (1649),³ rječnik Jurja Habelića (1670),⁴ Della Bellin trojezični rječnik (1728),⁵ Belostenčev enciklopedijski dvojezični rječnik (objavljen tek 1740)⁶ i Sušnik–Jambrešićev četverojezični rječnik leksikon (1742)⁷. Utvrđeni su doprinosi spomenutih,⁸ i drugih, štoviše i anonimnih autora razvoju hrvatske književnosti i stvaranju hrvatskog jezika. Pokazuje se kako je rad na jeziku jedna od temeljnih sastavnica vlastita identiteta, pri čemu poimanje riječi postaje nositeljicom ideja i prenositeljicom poruka, jednom riječju osnove duhovnog razvitka naroda (u onom smislu u kojemu Heidegger poima jezik kao »sjaaj bitka« a mislitelja kao orača koji svoju brazdu vuče na zasijanom polju jezika).

Neproučeno i neobjašnjeno do danas ostalo je međutim povijesnofilozofsko značenje što ga imaju leksikografska djela 18. st., nezaobilazna u razmatranju procesa stvaranja, oblikovanja i razvoja hrvatske znanstvene terminologije, posebice filozofskog nazivoslovlja. Ovaj rad nastoji pridonijeti uvidu u traganja i

nastojanja njihovih autora za izgradnjom i obogaćivanjem domaćih filozofskih nazivlja, skrbi za apstraktni filozofski pojmovnik kao ogledalo tijesne veze jezika i mišljenja, njegova tipa i karaktera. Filozofski je pojmovnik naime pokazatelj izričaja koji je svagda u funkciji mišljenja, ali i više od toga, osnova i izvor prosudbe svekolike duhovne, intelektualne i civilizacijske razine određenog vremena.

U hrvatskoj kulturnoj i duhovnoj tradiciji, stvaranju izvornih djela kao i literaturi prijevoda, komentara i traktata, u omjeravanju s modelima visokih zapadno-europskih kultura, pratimo put mišljenja na vlastitu »urbanom jeziku« (J. Vrana), na činjenicu kako je »slovinski jezik plodan, ozbiljan i podoban svakomu pismu i svakoj vrsti knjiženstva« (B. Zuzzeri)⁹; »spretnosti u tumačenju filozofskog pojmovlja« (A. Zirdum),¹⁰ i samih tvoračkih mogućnosti hrvatskog jezika i njegovu funkciju mišljenja (J. Jurković).¹¹ Jurković tako u »duševnoj nadarenosti naroda« nalazi »živo vrelo i učitelja jezika i njegovih ljepota«, oprimjerujući svoj stav poetičkom vrijednošću metafora i poslovice i ukazujući na paralelnost duhovnog razvoja i širenja kruga jezika. Kao osobitost i samo biće i važnost jezika koji »najdosljednije predstavlja funkciju mišljenja u cjelini slikom prediva, tkanja«, autor ilustrira terminološki, glagolima *ispredati*, *snovati* koji metaforički upućuju na umnu radnju, *gradnja*, *temelj*, *građa*, *gradivo*).

Kad je riječ o filozofskom nazivlju, s tvorbeno–inovativnim se postupcima susrećemo već od najranijeg srednjovjekovnog razdoblja, od anonimnog prevoditelja Tome Akvinskog u omišaljskom misalu početkom 14. st., preko egzegetsko–teoloških djela, kompendija, komentara, prerada, psalmičkih prijevoda i parafraza, te »stumačenja« (sv. Bernardin, Grgur Veliki, Albert Veliki, Bonaventura, Lucidar, sv. Augustin, Toma Kempenski, Robert Bellarmin) filozofskih i teoloških pisaca, vrsnih latinista i poznavatelja mnogih europskih jezika — od Marulića, Hektorovića, Zoranića, dubrovačkih pjesnika i pisaca 16. – 18. st. (I. T. Mrnavić, M. Divković, A. Đurđević i dr.), te jezikoslovnih rješenja 18. stoljeća. U mnogim od tih djela autori već u naslovima ističu veliku pomnju u tumačenju i vjernu formalno–sadržajnom prenošenju i stranih izričaja i misli u *slovinski jezik*.¹² Valja naglasiti i značenje povratnog utjecaja što ga je filozofska i teološka, pjesnička i književna baština,¹³ imala kao posrednik na leksikografsku djelatnost, na značenje i ulogu pjesničke književne riječi izrasle iz doživljaja i svjetonazora pisca i njegova odnosa spram vlastite jezične baštine, njena nasljedovanja i mijenjanja. Ti momenti postaju nezaobilazni svakom proučavatelju geneze i razvoja i hrvatske filozofske terminologije.

U djelima leksikografa, znalaca jezika 18. stoljeća, erudita i poliglota, poznavatelja mnogih europskih jezika, prijatelja i ljubitelja knjiga, humanistički i teološki obrazovanih ličnosti (poput Ivana Belostenca koji studira filozofiju i teologiju u Beču i Rimu, ili profesora filozofije, isusovca Andrije Jambrešića, mnogi su predavači filozofije u domaćim i stranim sredinama, sveučilištima i kolegijima, poput Ignjata Đurđevića, profesora egzegetike u Padovi, filologa Điva Aletina Natalija ili isusovca Della Belle koji studira filozofiju i teologiju i profesor je filozofije u Perugi i drugih), naziremo jasno izraženu svijest o značenju vlastitog jezičnog izraza i potrebu za sakupljanjem i ustanovljenjem, utvrđenjem domaćeg nazivlja. U njihovim djelima (»dari«, »zrcala« i »dillovanja« duhovna, »prosvitljenja«,¹⁴ pisanim s praktičko–didaktičkim ciljem izobrazbe domaćeg čovjeka i rada na vjerskoj obnovi i općem prosvjećivanju jasno je iskazano nastojanje da izlože značenje i smisao pojedinih termina i pojmova obilne rječničke građe; nastojanje da »krenu neiskrčenom stazom«, kako napominje Belostenec u predgovoru svog rječnika, da »popišu vlastovite reči«, kako ističe Ritter Vitezović u Predgovoru svoje »Kronike«, riječi vlastitoga jezika, upozoravajući: »zato nemojte se čuditi da negdi č(t)ete slovensku, negdi majdačku, negdi posavsku, negdi podravsku, negdi pako primorsku a negdi i krajsku reč, budući i ja tako pisane našel, i to vse slovenski jeziki, od kojih vsakoga lipše se pristoji uzeti reči neg od tujega kogagoder, dijačkoga, nemškoga ali ugerskoga, posuđivati. Pače i s tim se diče jeziki čim se večkrat i drugačije jedna reč izreči more. I u tomu se vnoći razumni ljudi *trude da odiče svoje naroda jezik, kako od drugih prositi ništar mu ne bi bilo potrebno*«. ¹⁵

Pojedine projekte (Jambrešićev projekt stvaranja velikog enciklopedijskog rječnika) i ideje, primjerice onu o potrebi stvaranja domaće jezične akademije, po ugledu na one inozemne, da se ilirskom jeziku otvore vrata u mudroskupštinu i tumačenje visokih nauka i znanja (I. Đurđević), da spomenemo tek neke primjere iz leksikografskih radionica 18. stoljeća, valja učitati u opći kontekst enciklopedijskog stoljeća i kulturno–prosvjetnog stremljenja. U tom kontekstu valja motriti i gradnju temelja hrvatske filozofske terminologije. Bez ovih naime nije moguće razabrati u cjelini značenje uočavanja »prijeke potrebe pomnog proučavanja jezičkih tvorevina« u kasnijih naraštaja, primjerice Franje pl. Markovića, kao ni stvaralačka nastojanja sve do J. Stadlera, tvorca hrvatske filozofske terminologije,¹⁶ prije Franje pl. Markovića, Đ. Arnolda, A. Bauera, A. Bazale, V. Pacela i F. Račkoga i njihova uočavanja zadatka izradbe hrvatskog filozofskog nazivlja čiju potrebu i značenje osjećamo sve do najnovijeg datuma.

U leksikografskim odrednicama filozofskog i teologijskog pojmovnika 18. st. moguće je pratiti izvore i utjecaje smjerova i tokova filozofskog i znanstvenog mišljenja europskog duhovnog prostora, kako se u razumijevanju, tumačenjima i značenjskim odredbama te terminološkim razlikovanjima, mnogostrukosti i nijansama smislenih veza i odnosa pojedinih nazivaka (uz doslovna i metaforička, prijenosna, opisna značenja) reflektira sveukupna filozofska jezična tradicija, ona kojoj su korijeni u prvim slavenskim filozofskim nazivima i hrvatskoj glagoljskoj baštini, nadalje u staroklasičnoj grčkoj i rimskoj kulturi i filozofskim doktrinama, platoničko–aristotelijanskoj, peripatetičkoj, skolastičkoj, srednjovjekovno–kršćanskoj kao i u svetopisamskoj tradiciji. Dovoljno je u tom smislu navesti neke od mnoštva autora koja navode leksikografi 18. st. u svojim rječnicima, primjerice Cicerona, Kvintilijana, Tertulijana, Vergilija, Terencija, Ovidija, Horacija, Seneku, Apuleja, Makrobija, Svetonija i dr. Pokazuje se da leksikografska djela Della Belle, Belostenca, Jambrešića nisu samo filološki priručnici, zbirke riječi, niti samo didaktičko pomagalo pri prevođenju, nego se njima nastoje zadovoljiti potrebe korisnika, opskrbiti ga stručnim znanjem korisnim za život, na što upozorava točno V. Dukat na primjerima višestoljetne hrvatske leksikografske tradicije.¹⁷ Ona imaju kako obavjesni, tako i širi, enciklopedijski karakter — ponajbolje o tom svjedoče mjestimična obilna istumačenja pojedinih termina, sinkronijsko dijakronijski povijesni ekskursi, navodi, fraze, mudri izričaji, sentencije i poslovice: iz sastavljača rječnika progovara u pravilu ne samo filolog nego i filozof, ljubitelj mudrosti, propovjednik, teološki obrazovan autor ili moralist.¹⁸

O zaokupljenosti jezikom, stvaranju starog hrvatskog filozofskog nazivlja, bavljenju smislom, značenjem i sadržajem leksika i stvaranjem osobnog izraza kao one »goleme i jake podnice, golemog rezervoara osebjnosti, stoljećima građenog«, da parafraziramo Lj. Babića, koji u svom prikazu značajki hrvatskog kulturnog kompleksa dovodi u vezu likovni rječnik upravo s fenomenom jezika u cjelini¹⁹ i o stupnju filozofske kulture 18. stoljeća, svjedoči i još uvijek neproučen filozofski rječnik. U prijevodima filozofsko–teoloških pisaca klasičnog — antičkog i srednjovjekovnog razdoblja kao i u moralno–didaktičkim i teološkim traktatima, priručnicima, komentarima te u djelima nabožnog karaktera, onima objavljenima i onima koja su ostala u rukopisu, stvarana je hrvatska filozofska terminologija, u znaku aristotelovske peripatetičke i skotističke tradicije (F. Lastrić, fra J. Filipović, F. Grgić, R. Barišić i dr.²⁰). Zagledamo li u filozofski pojmovnik leksikografa 18. stoljeća i usporedimo li ga s onima ranijih stoljeća, stječemo uvid u razvoj i živu

pokretljivost jezika samog, njegovu raznolikost u kojoj se ogledaju ispreplitanja i prožimanja kulturnih krugova sjevera i juga, mijenu, nestanak jednih odnosno prirast ili dopunu drugih polja značenja, odabira i novih uporaba i prerada, obogaćenja, stječemo uvid u način stvaranja, gradnju pojedinih izraza, prenošenje ranijih nazivaka, odnosno njihovo prihvaćanje i udomaćenje u domaćoj sredini (primjerice se pojam *pohotinstvo*, *pohotenje*, lat. affectus javlja kod Marulića i Kašića, te u Belostenca (*dobro-hotenye*), a *misao*, *misel*, *mišljenje*, lat. cogitatio, u Marulića, Kašića, kao i Belostenca, Della Belle i Jambrešić–Sušnika; za lat. definitio nalazi primjerice F. Vrančić hrvatski naziv *dospitak*, Marulić *iztumačenje*, Kašić *istomačenje*, Belostenec *iztolmachenye* (također i *pokazanje naravi*, *ali bitja v szake sztvari*), Jambrešić *razlučenje*, *razluček*, te Della Bella *tumačenje naravi illiti bitja*.

Promotrimo li hrvatske adekvate za neke latinske nazivke neke spoznajne pojmove kao što su primjerice sam pojam *scientia*, *doctrina*, *philosophia*, naići ćemo na obilje istoznačnica; uz glagolsku imenicu (znanje, umenje, mudrozanje) javljaju se i apstraktne imenice (na –ost i –stvo) kao što je *umstvo* (već kod Mikalje), *Knjiženstvo*, *umjenje*, *umjeteonstvo*, *razum*, *umjeteonos*, ali i *umitje* (J); za latinski termin *doctrina*, odnosno *disciplina*, *eruditio* i *studium* rabe se jednakomjerno *nauk* (već kod Marulića i Kašića), *navuk* (B, J), *umstvo*, *umjeteonos*, *umjetovnos*, *umjenje*, *znanje*, *nauk*, *knjižna mudros* (DB); za *disciplina*, *philosophia*, *ljubav mudrosti* (DB, J, B), odnosno izvedenice *naravno mudroznanstvo* (J), *mudroznanje* (J) *mudroznanost* (J). Za *philosophus* J. razlikuje značenja *ljubitelj mudrosti*, *mudroznanec*, odnosno *vse narave premišljavavec*, pri čemu valja podsjetiti da Kašić rabi u istom smislu naziv *mudroznanac*, dok Marulić za pojam filozofa ima pojam *naučitelj*.²¹

Pojmu *navuk*, *nauk*, *zanat* kao adekvatima za lat. *scientia*, *doctrina*, *disciplina* dodaje se i lat. pojam *ars*, za koji već kod Vrančića (kojim se nesumnjivo služe kajkavski leksikografi 18. stoljeća, kako to pokazuje V. Dukat u svojim leksikološkim studijama, Rad JAZU, knj. 231, 1925) postoji naziv *meštija*.

Za *artes liberales* u Belostenca nalazimo termin *meštija slobodna*, *način dela plemenitoga*, *rukotvor vreden i plemenit*, *zanat*, *tvorba*, te se u istom smislu kod J. DB. jednako za *artes liberales* donosi opisno tumačenje *način plemeniti od tvorenja*, *nauka od plemenita dilovanja*, *tvorba plemenita*, *plemeniti rukotvor*, *zanat plemeniti*.

Za latinski pojam *intelligentia*, Marulić rabi *razum*, Kašić *rozumitnost*, B., J., DB *razumnost*. Za razliku, termini *prudentia* i *ratio* gube s vremenom onu distinkciju koju su poznavali stariji autori. Marulić primjerice lat. *ratio* prevodi s *razlog*, jednako i Vrančić, Kašić s *razložnost*, dok se u B, DB i J za oba termina *prudentia* i *ratio*, te njihove sinonime, *sapientia*, *intelligentia*, *te moć duše*, koriste pojmovi *razum* i *razbor*; Vrančić za lat. *prudentia* bilježi *mudrost*.

Za pojam *natura* Marulić, Kašić, Belostenec, Della Bella i Jambrešić jednoznačno utvrđuju hrvatski naziv *narav*.

Mnogi su nazivi baštinjeni od staroslavenskog leksika, prijevoda svetopisamskih spisa i djela crkvenih pisaca u kojima se javljaju prvi slavenski filozofski nazivi. Primjerice je staroslavenski naziv *čotъje* sačuvan od Marulića (*čućenje* i Kašića *čutjenje*) sve do leksikografa 18. st., *čućenje*, *čućenje* (B), *čutenje*, *čut* (J), *čućenje* (DB). Istim tragovima vode i pojmovi bića, bivstva, suća sućine, sućnosti, soušte, biti (lat. *ens*, grčki to on, *ousia*, lat. *essentia*, *substantia*), stsl. *sošte*, *soštije*, *sothъ* byti.²² Belostenec primjerice u nekim svojim određenjima termina ne propušta spomenuti i glagoljsku knjigu («ginem«, i dr.).

Za naše je izlaganje zanimljivo promotriti kako se u obzoru 18. stoljeća javlja shvaćanje različitih znanstvenih disciplina i kako se one definiraju.

Već spomenut pojam *filozofija* poima se kao univerzalno znanstveno područje koje se dijeli na teorijsku (spekulativnu, kontemplativnu disciplinu) i praktičku filozofiju (termin *theoretica*, kao *znanost mudroga promišljanja* u B se izriječkom produžava u obrazlaganje pojma *philosophia theoretica*, kao *mudroznanost u promišljanju stojeća*, također kod J kao *znanstvo promišljanja*). U mnogo je slučajeva moguće prepoznati tragove antičke stoičke filozofije i rimske duhovne baštine (Ciceron) koja se kroz srednjovjekovlje očuvala i nastavila trajati u razdoblju humanistike i do razdoblja 18. stoljeća, kao diferenciranje znanja o svjetovnim i božanskim razlozima, *disciplina rerum humanarum atque divinarum rationes* (DB, *scienza di cose naturali, divine e umane*) ali jednako tako i u značenju ljubavi i težnje k mudrosti, u smislu tradicionalne *disciplina* i *ars* (Cassiodor), kao *ars artium* i *disciplina disciplinarum*, naime područje teorijskog razmatranja (DB, J, B).

Enciklopediju (*Encyclopaedia*) opisuje J već u njenu novovjekovnom značenju jedinstvenog sveobuhvatnog sistema, cjeline znanja, kao *vsega znanja zavjetje, kolobar znanja vu kojem jedno od drugoga se derži*.

Za *Ethicu* DB ustanovljava hrvatski naziv *filozofija nadčudna i čudorednost*, ona je nositeljni termin na koji upućuje pojam *moralna filozofija* (Đ. Bašić, priređivač drugog izdanja, stvara kovanicu *mudroznanje djeloispravno* (za moralista rabi I. Đurđević hrvatski naziv *djeloispravnik*). B je određuje opisno kroz sadržaj tog pojma sukladno humanističkom svjetonazoru ali i u duhu estetičkog poimanja morala i etike svoga vremena, kao *navuk ili znanost dobreh seh, navad, ili chinov*, te *filosofia nadchudna, J zakon i vučenje dostojnoga deržanja i lepoga življenja*. Jednako tako i za temeljne etičke pojmove (*bene, bonum*) daju se opsežna enciklopedijska tumačenja.

Za *retoriku* DB stvara kovanicu *ljeposlovka* (isto i u B), *hitrost*, odnosno *znanost lijepa govorenja*, čemu odgovara i lat. pojam *eloquentia* (već kod Marulića nalazimo *lepo govorenje*, dok kod Kašića *besidjenje*) (stsl. beseda), da bi se u istom značenju, *lepo govorenje* ponovljeno javilo kod Belostenca, prošireno kod Jambrešića *verlo, čisto prikladno, izebrano govorenje*, a kod Della Belle *sladak govor, ljepa besjeda, naučno besjedovanje, nauk od govorenja*, što također upućuje na značenje koje se ovom terminu pridaje u csl. spisima (ljubomudrovanje), ovdje i sam naziv *hitrost*, odmišljena imenica stsl., *hytrost*, u smislu umijeća (*hytrica*, umješnica /Ladan/, umjetnica).

Na primjeru *logike* uočavamo terminološko razlikovanje na vještinu i znanost. DB određuje logiku kao *nauk dobra izloženja*, u B je to *navuk dobroga razloženja ili zročnja* a u J *mudrogovernosti znanje, meštija, navuk mudroga pregovarjanja, razumne misli*, koja sadrži i uputnicu *dijaletika*. *Logičar* je shodno tomu u B *diak dobroga razloženja, mudrorazlagavec*, u J je *razumnomislih znanec, mudroga pregovarjanja naučitel*, a u DB *mudar razložnik*.

Filologija (Philologia) B prevodi doslovno kao *ljubav govorenja, ali navuka*, dok J za nju daje latinsko pojašnjenje kao *amor sermonis, studium eloquentiae*.

Psihologija (Psychologia) je *dušni navuk* (B).

Za *teologiju (Theologia)* uobičajen je i udomaćen naziv *bogoslovstvo* (B, J), *znanost božjih stvari* (B), *bogoslovje, božanskeh dugovanji znanstvo* (J), nazivci koje susrećemo u djelima pisaca 18. st. (pr. za latinski pojam *theologia moralis* susrećemo nazivak *boggoslovje dilloredno*, A. Kadčić, 1729.).

Astrologija i astronomija stječu se kao discipline u jedinstven hrvatski naziv *zvjezdoznanstva, zvjezdoznanja* (DB, J, B), pri čem se luči divinacijska astronomija, *astrologia divinans* ili *gonetanje (ili suđenje) po zvjezdorjeku, iliti zvjezdniku* i druga, koja se bavi proučavanjem nebeskih tijela.²³

U pisaca 18. st. *aritmetika* se definira kao *nauka od broja* (nalazimo je u naslovu jednog rukopisa franjevačke bogoslovlje u Makarskoj).

Geometrija se uzima kao dio matematike u doslovnom hrvatskom prijevodu, kao *zemljomjerje*; *Alchemia* kao *nauk zlatotvorni, hitrina od zlatotvorstva* (DB), odnosno *meštija napravlanja zlata in železa, ali ostale stvari* (B).

U zastupljenosti filozofskih termina i u nazivlju pojedinih znanosti očituju se stvaralački nazivotvorački naponi: tako primjerice DB za *aksiom* stvara naziv *stavnobesjedica*, za *muzika skladnopjeće*, *skladnopjevanje*, za *pedagogija djecovođenje*, za pojam *creatore del Mundo*, tal. (Bašić) stvara naziv *svjetotvornik*, za *creatore del Tutto* *svestvornik*, za *naturalista mudronaravnik*. Kad je riječ o filozofskom nazivlju, posebice se to pokazuje u filozofskim ontologijskim pojmovima. Odnosi se to na opće odredbe, primjerice *biće*, *bivstvo* (*essentia*) – DB: *bivanje*, *bivstvo*; B: *jestvo*, *bitje* (prema Augustinu i Kvintilijanu); J: *bitje*, *žitanje* – termini koji upućuju na očuvano staroslavensko tvoračko nazivlje *byje*, *bitak*, *jeststvo*.

Za pojam *bića*, *bivajućeg* (*ens*) – B donosi tumačenje *stvar, kaj bitje ima*, s podvrstama, *ens summum, najviša, najveća stvar, ens entium, stvar vseh stvari, tj. Bog, ens reale, prava, istinska stvar, ens rationis, stvari koje ne drugač, nego vu misli*; J.; *bitje*; DB.: *Što bitje ima, što jest, bivajuće*.

Supstancija – DB: *sućanstvo*, ali i *bitje, bivstvo* (pri čem se upućuje na Kašićev »Ritual«); B: *bitje*, ali i *sobstvo*, uz već očigledno postojeće, udomaćene termine *bivstvo, sućanstvo*; J: *bitje, bivstvo*, ali i jedna nova sintagma, *po sebe stajstvo*.

U jezikoslovnoj praksi 18. st. tako nailazimo i na terminološko razlikovanje i filozofskog pojma *elementum*, kao *prvog počela, načela i principium*, kao *početka*. *Elementum* u DB *parva počela, parvi stvor* (Palmotić); uz temeljno značenje B donosi i sinonime *početak, temelj, prvo stvorjenje* i šire filozofsko obrazloženje: *nadsložnost, i ovi početki četiri jesu, ogenj, zrak, nebo, zemlja iz kojeh se stvari sveta spravljaju, i nazad se vu nje razpravljaju; u J je element začetak kakvoga dugovanja, temelj*.

Navodimo tu i nekoliko hrvatskih naziva za općeprihvaćene filozofske latinske termine, metafizičke, ontološke, kozmološke, gnoseološke, estetičke, logičke, psihološke i druge, kao što je primjerice *pripećenje, zgođenje, prigodaenje* (B) (akcencija); *samostojnost* (B), *sopstvo* (J) (hypostasis); *razlućenje* (B J) (analy-

sis); *pohotjenje, pohotivnost* (B) (affectus), *nadehnjenje, nadehnutje* (B), *dah, para* (DB) (afflatus, furor); *zamertje, iz čutenji vzetje, otajno nasveščenje* (J) (enthusiasmus); *zauzeće ili uzetje u duhu, zanesenje duhovno...* (B) (extasis); *složnoglasje, skladnoglasje* (B), *skladnopjenje* (DB) (harmonia); *prenešnica* (B), *prinosnica* (DB) (metaphora); *skladnoredje, skladnomerje* (J), *složnomerje* (B) (proportio), i dr.

Navedene primjere koje smo izlučili iz leksikografskih djela 18. stoljeća valja motriti u kontekstu u kojem su nastali, kako u stručnom smislu tako i u njihovoj udomljenosti u svakidašnjoj jezičnoj praksi i kolokvijalnom govoru, ne kao izdvojene i pobrojene enciklopedijsko–leksikografske natuknice.

* * *

I na ovom malom broju primjera moguće je utvrditi kako korijeni tvorbe filozofskih naziva u jezikoslovaca 18. st. sežu u duboku starinu, u općeslavensku jezičnu zavičajnost 9. stoljeća iz koje crpe, na nju nastavljaju i dalje izgrađuju i proširuju obzore mišljenju naraštaji hrvatskih pisaca i pjesnika, mislitelja i znanstvenika najrazličitijih profila i interesa. Priređujući, odmah treba reći, tlo onima koji svagda dolaze za njima. Potvrđujući time dalekosežnost nekih iskaza pisaca ovoga razdoblja, svijesti o značenju nastojanja rada na vlastitu jeziku, rada proizišlog iz osobite ljubavi prema svom rodnom jeziku, prema svojoj »adrijano–slovinskoj pokrajini«, kako ističe Ignjat Đurđević, »koju hvali i uzmaža u plemenitoj sceni i svijetlu imenovanju prid svijetom«. ²⁴ Ili nagovora koji svom »Pripoljubljenomu štociu« upućuje Andrija Kačić Miošić: »Evo sam ti kamenje pripravo, pitaj ih, teši ih i kreši ih s tvojim alatom koga si stekao«. ²⁵ Leksikografi 18. st. naime i sami navode pripreme i ostave, vrela iz kojih su crpili, od najstarije slavenske predaje, preko antičke duhovne kulture, kršćanskog svjetonazora, do čakavsko štokavske renesansne književnosti i razdoblja o kojemu govorimo.

U corpusu filozofskih pojmova odražava se duh vremena, kulturna razina i stvarne životne potrebe i interesi, vidovi primanja i utjecaja, uzora ali i izvornosti njihovih tvoraca, sva moć apstrakcije i simbolizacije operiranja značenjima, njihova umnažanja, pristup spoznajama, shvaćanje i tumačenje sklopova pojmova, prozrijevanje njihova sadržaja, smisla i značenja.

Riječju kao alatom mišljenja, tragajući za izvornim smislom nekog pojma i za vlastitim izrazom, protiveći se tuđicama i preuzimanjima, ljubavlju, osjećajem i sluhom, sposobnošću za visoku znanstvenu razinu i apstraktno mišljenje, odnosom spram domaćeg i europskog jezičnog fundusa, naraštaji hrvatskih pisaca i mislitelja pridonosili su razvoju i afirmaciji hrvatskog filozofskog nazivotvorstva. Uza svu oskudnost filozofskih djela na hrvatskom jeziku pokazuje se kako taj put i nije bio tako oskudan, manjkav i neplodan, kako se to uslijed nepoznavanja gdjekad smatra. Smije se ustvrditi kako čovjeku ovog našeg prostora nije nedostajalo vlastitih riječi ni sposobnosti izraziti svoje misli, u nastojanju da protumači vlastitu zbilju i ideje. Pokazuje to filozofski pojmovnik 18. st. koji je posjedovao visoku tvorbenu razinu, ljepotu i preciznost.

Napomenuti je kako su mnogi od tih izvornih i primjerenih, ispravnih starih hrvatskih filozofskih naziva nažalost izišli iz uporabe, s nepravom zanemarivani ili zaboravljeni, u mnogomu i nepoznati. Neki su se međutim sačuvali i zadržali do danas svoju autentičnost i smislovitost. Na nama je otkriti ih, rehabilitirati njihova nepotrošena značenja, vratiti im negdašnji sjaj, blago jezika koji je još od Fausta Vrančića slovio kao jednakopravan član porodice najuglednijih europskih jezika, zadržavajući trajno mjesto među *nobilissimarum Europae linguarum*.

Istraživačima još uvelike kao otvoreni zadatak predstoji otkrivanje i utvrđivanje,²⁶ iščitavanje i proučavanje, te analiza i vrednovanje bogate riznice filozofskog i teološkog nazivlja u objavljenoj i rukopisnoj građi i rijetkim knjigama, najposlije obrada starog hrvatskog filozofskog nazivlja.

ZNAČAJNIJI FILOZOFSKI I TEOLOŠKI NAZIVI KOD I. BELOSTENCA
(B), DELLA BELLE (DB) I JAMBREŠIĆA (J) *

ABSOLUTUS	—	B.: doverssen, obverssen, dokonyan—chan, zverssen, odvezan, odressen, oszlobogyen DB.: (*independens) samovlastitti J.: oszlobodyen, pròszt vuchinyen, odvêzan, odriessen
ABSTRACTIO	—	B.: odtergnyenye, odmeknyenye, odkinenye DB.: — J.: odvlêchenye, odtêrganye
ABSTRACTUS	—	B.: odtergnyen, odmeknyen, odkinen DB.: — J.: odvlêchen, odtergan, oduzet
ACADEMIA	—	B.: je lig jeden lep jezero korachajev od Athen Varassa zaszagyen od Academia. Onde je Plato noge Vuchenike Philosophiu vuchil, otkud jesusze y Academici zvali. A szad velike Škole zovusze Academiae. DB.: mudroskùpsctina, zbor kgnixnîkaa, kgnixeunî skùp J.: mudroszkupchina, vizzoke skole
ACADEMICUS	—	B.: Vsze ono, koysze Skolam glubokoga navuka dosztoji DB.: mudrozbórnîk, kgnixeunî zbórnîk J.: —
ACCIDENS	—	B.: prigogyenye, prigoda, zgoda, pripadnoszt: tj. vsze ono kay prihagya, y odhagya od kakove sztari prez nye pokvarenya, y porussenya; kakti vreme, meszto, ets.

*

J. Belloszteneecz, *Gazophylacium*, Zagreb 1740.

A. Della Bella, *Dizionario Italiano, Latino, Illirico*, Venezia 1728.

A. Jambressich, *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica, et Hungarica*, Zagreb 1742.

		DB.: (– casus): zgodda, prígoda, prílíka, pridogòddna, dógoghjáj
		J.: prilíka pridogodna, obichje, sztvar prihodna, pridohod, prígodje; pripetek, prígoda
ACTIO (actus) —	B.:	znamenuje delo, y chinenye
	DB.:	(→ opera) cignénje, tvorenje, tvorba
	J.:	chinenye, opravlyanye
A(C)CUMEN —	B.:	spieza, osstrina, Transl. dobrota, y mudroszt pameti, y verlo znanye, hitroszt, bistroszt pameti. Domislyenost pameti, ili domislyiva pamet
	DB.:	osstrína (a. ingenii, tancina pameti, bistro znànje
	J.:	ostrina
ADMIRABILIS —	B.:	chuden, prechuden, chudnovit, chudovat
	DB.:	–
	J.:	chuden, chudavreden
ADMIRABILITAS —	B.:	chudnoszt
	DB.:	–
	J.:	chudenyé
ADMIRATIO —	B.:	chudo, chudenyé, chudovanye
	DB.:	zamjèrna, ili cjudnovata stvaar, cjuddo, zácjudjènje
	J.:	–
AETERNITAS —	B.:	(perpetuitas, perennitas) Vekovechina, Vekovechnost, Vechnoszt, (immortalitas) Nevmertelnoszt
	DB.:	vjekovjecjânstvo, vjekovittós, vjecnós
	J.:	vekivechnoszt, vekovechina, vechnoszt
AETERNUS —	B.:	perpetuus, Vekovechni, Vechni, Vekovechan, vekovit; sempiternus est Deus, koi je vszigdar bil, aeterni sunt homines, koi prichetek imaju, ali dussum jeszu vekovechni

		DB.: vjekovit, vjekuvjècni (Bog), nedospìtni, bezkoncivi, illi bezkonciv, nesvarsciv, scto nemore vidjet svàrhu
		J.: vekovechni
AFFECTUS	—	B.: passio animi, pohotenyè, hotenya nagnenye, selya, selenye, pohlepa, pohlepnoszt, pohotivnoszt... ako je na dobro, virtus, dobrotaje, ako je na zlo, y hudobu kakvu prekorednu, vitium, greh je.
		DB.: gljûbav, dobrohtjènje, ganùtje
		J.: selya, selenye
AFFLATUS	—	B.: instinctus, inspiratus, nadehnenye, nadahnutje, furor, impetus, concitatio mentis, enthusiasmus divinus aff., instinctus et afflatus Divinus coelestis mentis instinctus, velisze. Dicimus etiam alienus instinctus et afflatus.
		DB.: dáh, parra
		J.: napuhnenye, pripuhnenye, nadéhnjenje
ALCHIMIA	—	B.: mestria napravlanya zlata in seleza, ali osztake sztvari
		DB.: nâuk zlatotvórni, hitrîna od zlatotvórstva
		J.: —
ALIENATIO	—	B.: odtujenye, ali ottujenye, odszvojenye a. animi, premenenye volye, hotenya a. mentis, pogublenye pameti, razuma
		DB.: odsvojenje
		J.: odtujenye, odszvojenye
ALIENO	—	B.: (➔ corrumpi)
		DB.: potûghiti, odsvoitti, potughjevatti
		J.: odtújam, lyuczko y tuge chinim
ALEGORIA	—	B.: tuje, ili szkrovno govorenje, aliti preobrachanye nekoje, tj. da drugo rechmi, a drugo z–razumeneyem kase

		DB.: –
		J.: –
AMATOR	–	B.: lyubitel, lyublenik (a. litterarum sapientiae) DB.: gljubitegl J.: ljubitelj
AMICITIA	–	B.: priatelsztvo, kreposzt DB.: priateglstvo, priáznos J.: priatelsztvo
ANALYSIS	–	B.: razvezanye, razluchenye, razposztavlenye DB.: – J.: razluchenye, razdelénye
ANGELLUS	–	B.: (substantia intelligens absque corpore, coelestis spiritus...) szobsztvo razumno prez tela. Duh blaseni, Dvorjanik Bosyi, ili nebeszki, Szveszt vechna. DB.: anghjeo, vjecna svjés, ili Dúh blâxeni, nèbeski dvorànin J.: angel
ANIMA	–	B.: dussa, kojum sztvári ovoga szveta, sivu, chute, rasztu, y gibblyusze /a. vegetativa, dussa rasti chinecha, giblycha korenye, ozivljajycha na čas; pro mente: pamet; pro vita: sivlenye DB.: dûscja, dúh (a. inteligens, dûscja razûmna, svjêsna dûscja /a. rationis, d. râzloxita, râzborna ili râzborita; a. sensitiva, sentiens, dûscja chjutiva, chjutechja; a. vegetativa, a. vegetans, dûscja rastechja; animae immortalitas, neumàrlost dûscje, vjekovjecjânstvo dûscee) J.: dussa
ANIMALIS	–	B.: sivuchi, dussevni, kay dussu ima, ili disse DB.: J.: sitek imajúchi duhovit, dussen

- ANIMUS — B.: dussa, hotenye, misao (cogitatio), dah (spiritus), jakost, szercze, duh
DB.: dúh
J.: hotenye, dussa (pro Anima, Voluntate, Mente)
- ANXIETAS — B.: szkerblyivoszt, z-kerb, sztaranye
DB.: brinùtje, brigga
J.: sztistzlvivoszt, szkérblyivoszt, briga
- ARCHETYPUM — B.: vsako pervo vuchinyenye, na kojega peldu, ili priliku drugosze szpodobno chini. Perva pelda, prvi pogled, neкои vele Original. Perva pelda, y prilika, koju chlovek pedsze zeme, dasze po nye vuchi, y nyu naszleduje. Odkuda Archetypa kipi, sztupi, poszude, ka od plemenitoga kojega mestra pervich jeszu napravlyena, y zmislenya, zovusze. (v. Prototypon) koju človek predse zeme, da se po nje vuči, i nju naszleduje prvi pogled, neкои vele Original
DB.: parvi izgléd
J.: perva pelda, nachin, forma
- ARGUMENTUM — B.: tvergyenye jako szvojega govorjenya, razlog potvergyenya, razlosenye, a. probabile, razlog, kische more potverditi, potverdliiv razlog, prilichen, isztino-lichni razlog a. subtile, tenko razlosenye a. indissolubile, r. pretverd, neodvezano, y nerazmetano razlosenye a. apodicticum, r. ochito a. vanum, r. nikakvo (pro materia) naprava (a. scribendi, naprav pizszanya)
DB.: rászloxenje (a. insolubile, tvàrdo rászloxenje; a. subtile, tánko r.; a. apodicticum, r. occitto; a. probabile, r. istinoslìčno; a. sophisticum, r. himbèno, privárno)
J.: z-rokom govor, zrochenye
- ARS — B.: /scientia, doctrina, disciplina/ mestria, navuk. zanat; a. liberalis, mestria szlobodna, nachin dela plemenitoga; navuk plemenit, rukotvor vreden, y

- plemenit, zanat, tvorba plemenita; a. illiberalis, navuk priproszt, priproszta mestria, nachin dela proprosztoga
- DB.: nâuk, zanât
J.: mestria
- ARTES LIBERALES – DB.: nâcin plemèni od tvorènja, nâuk od plemèni dillovanja, tvòrba plemèni, plemèni rukotvor, zanât plemèni
B.: –
J.: –
- ARTES ILLIBERALES – DB.: nâuk od prîprosta, tvòrba prîprosta, nâcin prîprost od djëllovanja, zanât prîprost, rabotta
B.: –
J.: –
- ARTIFEX – B.: /opifex, sciens/, mester, rukotvornik, rabotnik, zanatnik, zanatlia
DB.: rukotvòraz, rabotnik zanatnik
J.: mesterszki chlovek
- ARTIFICIALIS – B.: mesterszki, rukotvorni, rukami izhitren
DB.: rukotvòrni, rukammi izhìtren
J.: mesterszki
- ARTIFICIUM – B.: –
DB.: rukotvor
J.: (➔ opus) mestrie–chinsztvo
- ARTIFICIOSUS – B.: mestrovit, pun mestrie, rukotvorni, y tosze oszebujno veli od dela, kosze rukami napravlya; hito v–meten, szpametno, y razumno mestrovit (a. eloquentia, lepo, y razumno naregyeno govorenye)
DB.: hitrotvòrni, rukotvòrni
J.: –
- ASTROLOGIA – B.: Navuk, y znanye szpoznanye, gibanya zvezd, zvezdo–znanye (a. divinans, zvezdoznansztvo)

		szudlivo, szudenyne po zvezdah, zgagyanye po zvezdoteku, ili zvezdeniku
		DB.: zvezdoznànje, nàuk od zvjêzdaa (a. divinans, gonêtanje po zvezdorjêku, illiti zvezdñiku)
		J.: zvezdo-znanztvo
ATTRACTIO	—	B.: pritegnyene, privlechenye, dokuchenye, privuchenye
		DB.: —
		J.: privlechenye, pritegnyene
ATTRIBUTUM	—	B.: kay od lucheno, zrucheno je attributa Dei (Divina), poszobztva Bosanska, kasze szamoga Bogha zversseno dosztojaju
		DB.: —
		J.: —
CAUSA	—	B.: zrok, uzrok, vir, zviralische, vszeh dobrot /aeterna c. omnia bonorum/
		DB.: uzròk, pocêtak, urello
		J.: zrok
CHIMAERA	—	B.: zmislenye, bedaszto stimanye, tj. od pesznikov smislyena chudna zver odurna, koje nigdar ne bilo, nit bude potrahta; ludomnyene, namislyany; metaf. jedno dugovanye, ali jedna sztvar nechujena.
		DB.: namiscgljànje, ludomnènje
		J.: neszpodoba, ezlika dveh szuprotivneh duguvany szup szpravlyena
COGITABILIS	—	B.: mislyiv (cogitatio, misel, mišljenje)
		DB.: —
		J.: miszliv, kaisze more miszliti
COGITATIO	—	B.: miszel, mislyene
		DB.: miscgljènje, pomiscgljènje, mnènje
		J.: miszlenye, miszel, mnenye
COGNITIO	—	B.: poznyanye, zeznyanye (c. sui ipsius, szpoznanye, izvedenye, uzpoznanye szamoga szebe)

		DB.: poznànje, uzaznànje
		J.: znánye, poznanye
CONCORDIA	—	B.: szlosnoszt, jedinsztvo, pogajanye, szlaganye szkupno
		DB.: sklàdnos, sklàd
		J.: szlosnoszt, szlaga
CONDITIO	—	B.: nachin; sztalis, bitje (o miseram hominum conditionem, nevolyni lyudih sztalis); szrecha, razlog
		DB.: bijtje, vàrsta
		J.: sztaliss, pogodba, prilika
CONSCIENTIA	—	B.: dusno szpoznanye, zvedanye dusno, znanye, veszt, szviszt
		DB.: znànje, szpoznànje, svjés
		J.: zkup–Znanoszt, veszt, dussno szpoznanye, nuterni otajni dusse sztalis
CONTEMPLATIO	—	B.: premislyavanye duguvany otayneh
		DB.: razmiscgljanje
		J.: (→ consideratio, theoria) razmislyanye, premislyanye, motrenye
CUPIDITAS	—	B.: selya, posuda, pohlepa, veliko poselenye
		DB.: póxuda, póxudnos, xelja, xeljènje
		J.: selya, poselenye, selnoszt, selenye, pohlepenye
DECOR	—	B.: lepota, ulyudnoszt, prisztoynoszt (pulchritudo, elegantia, ornamentum)
		DB.: díka, prístojnos, dícnos
		J.: vludnoszt, dika, lyublenoszt, sznaga, hvala, kinch, lepota, postenye, szlava
DEFINITIO	—	B.: (descriptio, explicatio) izpiszanye, iztolnachenye, tomachenye, pokazanye naravi, ali bitja v–szake sztvari
		DB.: tumacènje nàravi, illiti bitja

		J.: kratko csesad, kaj je ispisanye, ali imenuvanye, oddrugoga razluchenye, izpiszek y razluchek
DEUS	—	B.: Bogh iz kojegaszu vsza, po komszu vsza, y vu komszu vsza DB.: Boogh, Dòbro neizmjerno, Viscgni (Deus natura unus, triplex hypostasi, Boogh u bìtju jedan, rastròjen u sòbstvjeh. Jedan ù bìtju, a tri u sòbstvjeh)
		J.: Bog
DIALECTICA	—	B.: nauk dobroga razlossenya, zrochenya DB.: (➔. Logica) nâuk dòbra râzloxenja
		J.: mudropregovárjanya znansztvo, navuk razláganya y pregovornozi
DIFFERENTIA	—	B.: razluka, razluchenye, razlichnoszt, neszlichnoszt DB.: râzlicnos, râzluka
		J.: razlicnoszt, razluka, neszklad
DIGNITAS	—	B.: vrednoszt, do—ali prisztovnoszt, chaszt, zmosnoszt, velichansztvo, dosztovjansztvo DB.: dôstojanstvo, dôstojnos, cjâsnos, velicjânstvo, dôstojstvo
		J.: vrednoszt, dosztovjnoszt
DIVISIO	—	B.: razdelenye, razdvojenye, rasztavienye, razluchenye DB.: razdjêgljenje, razlûcenje, razjedînstvo
		J.: razdelenye, razluchenye
DOCTRINA	—	B.: (➔ eruditio, disciplina) navuk DB.: / ➔ scienza, sapere/ úmstvo, umjêteonstvo, umjenje, razum, znanje, nâuk, mudroznânje
		J.: navuk
DOXA	—	B.: /opinio, gloria/ chutebye, velichansztvo, dika DB.: díka
		J.: díka, velichansztvo

EFFECTUS	—	B.: chin, vuchinek DB.: tvòr, djello, svarsćenje, uzròk isvarsćenje pòtrebno je da u jedno bìjtje imaju J.: chin
ELEMENTUM	—	B.: pochetek, temelj, pervo sztvorjenje, ili nadszlosnoszt, y ovi pochетки chetri jeszu, ogeny, zrak, nebo, zemlya iz kojehsze vsze sztvári szveta szpravlyaju, y nazadsze vu nye razpravlyaju DB.: parvi stvòr, elemenat J.: zachetek kakvoga dugovanya, temelj
ELOCUTIO	—	B.: izgovarjanye, izgovorenye DB.: govorénje J.: zrechenye, izgovorenye, dobro govorlivoszt
ELOQUENTIA	—	B.: lepo kruto govorjenje, vludno, y szladko govorenye, zgovorlyvoszt, navuk szlosnoga govorenya DB.: sladak govór, ljêpa bessjedda, naùcnno besjedovánje, nàuk od govorénja J.: verlo, chiszto prikladno, izebrano govorjenje, vludno–rêchje, chiszto–richje
ENCYCLOPAEDIA	—	B.: — DB.: — J.: vszega znanya zavjetje, kolobar vszega znanya vu kojem jedno od drugoga sze dersi
ENS	—	B.: sztvar, dugovanye, kay bitje ima, bivajuče /res unum, bonum, verum, jedno, dobro, nekay isztinszko/ e. summum, nayvissa, nayvekša sztvar e. entium, sztvar vszeh sztvarih, tj. Bogh e. reale, prava, isztinszka sztvar e. rationis, sztvar, koje ne drugach, nego vu miszli DB.: scto bijtje ima, scto jèst, scto bivajuuchje J.: bitje

ENTELECHIA	—	B.: guszto, nepresztanyeno tela gibanyje /perfectio/, zverssenoszt DB.: — J.: —
ENTHUSIASMUS	—	B.: — DB.: — J.: zamêrtje, iz chutenyi vzetje, otajno nazveschenye, bosanszka mòch, nadehnenye bosanszko
ERUDITIO	—	B.: (-> doctrina) vuchenye DB.: ucènje, ugljûdjenje J.: navuchenye, vuchenye, navuk
ESSENTIA	—	B.: jesztvo, bitje DB.: bijtje, nârav, bijchje, bîstvo J.: bitje
EXISTENTIA	—	B.: bitje, bivanye, bivszto DB.: bivànje, bîstvo J.: bitje, sztanye
EXPERIENTIA	—	B.: szpoznanye, szpoznoszt, izkussanye DB.: kúscjanje J.: z-poznanoszt, z-poznanye, kussanye
EXTASIS	—	B.: zavzetje, ili uzetje u duhu, zanessenye duhovno, od chuteny razdrusenye, z-chutenyi razluchenye, z-bogom szklopleny DB.: dúscevno rástavgljénje, zanessénje J.: —
ETHICA	—	B.: navuk ili znanoszt dobreh seg, navad, ili chinov. Filosofia nadchudna DB.: filosofía nadchjudna, ili chjudorèdna, chjudorèdnost J.: zakon y vuchenye dosztojnoga dersanya y lepoga sivlenya

FACULTAS	—	B.: moč, oblaszt, jakoszt f. ingenii, razum dober, vszaki navuk diachki (f. grammatica, rhetorica) DB.: dopustènje, vlást, oblast J.: mòch, oblaszt, dopuschenye, znansztvo
FANTASIA	—	B.: (imaginatio) prazno, tesche miszlenye, szublaznoszt DB.: prikáz, prikaza J.: (→phantasia) mnenje, videnye, vszakojake prilike na pervo donassajúce chutenye, razmniva
FORMA	—	B.: zvsanska prilika, kip, oblichay, 2. nachin, tvorillo, kalup, 3. lepota DB.: slikka, príluka, slicnos, kîp J.: zvsanszka prilika vszakoga dugovanya, nachin, kip, lepota, obraz, szpodoba
FORMATOR	—	B.: prilichitel, tvoritel, nareditel, napravitel, navuka mester DB.: — J.: szpodobitel, obrazitel, navuchitel
GNOSIS	—	B.: (x cognitio/ znanoszt, mudroszt DB.: (x cognitio/ poznànje, uzaznànje J.: (x cognitio), znanye, poznanye
HABITUS	—	B.: szlosnoszt, dersanye, naravszka szpravnoszt, vregyenoszt (h. corporis, szlosnoszt tela; bonus corporis h., dobro zesztavlenye, ili szpravlenye tela, jako szlosenye, zdrava narav) DB.: obicjáj, nâuk J.: prilika, prikkladnoszt tela, navada, obichaj
HARMONIA	—	B.: szlosno glaszje, szlosnost, ili szlosenye glasza u popevanyu, szkladno penye, szkladno glaszje DB.: skladnopjènje, skladnoglàsje J.: szlosenye, szloga, szlosno–glaszje, glaszo–szlosnoszt

HUMANITAS	—	B.: chlovechtvo, chlovechansztvo, prijatelsztvo DB.: blágos, ugljudnós, pítomnos, cjovjectvo J.: chlovechtvo, dvorjansztvo, postenye
HYPOSTASIS	—	B.: /subsistentia/ szamo sztoynoszt, vszaka persona, ili oszoba u bosansztvu, po szebe sztojecha, oszoba DB.: — J.: (→ persona) szobsztvo, oszoba
IDEA	—	B.: namislenye, osznova, zachetek, pelduvanye DB.: namiso, zacêtak, ósnova (idealis: osnován u pamêti, namiscgljen) J.: prilika, nachin, forma
IMAGINARIUS	—	B.: namislyen DB.: namiscgljen J.: (→ signifer, pictorius) kipopiszni, szlikovni
IMAGINATIO	—	B.: namislenye, vmiszel vzetje DB.: mnêgne, míso, namísaó, namiscgljènje, smotrènje J.: mnenye, namislyenye DB.: prílika, slikka J.: kip, prilika
IMMORTALIS	—	B.: nevmertelni, nevumruchi, vechni, vekvechni, nevmarli DB.: neumàrli J.: nevmertelni, nevumerliv
INCARNATIO	—	B.: v chlovechenye (incarnatus, v–telovlyen, v– chlovechen) DB.: uputjènje, ucovjeccènje J.: vtelovlenye (teol.), vchlovechenye
INDIVIDUUM	—	B.: nerasztavnoszt, nerazdvoynoszt, nerasztavnoszt, jedinsztvo, szobsztvo DB.: (→ persona) sobstvo J.: nerazdeliv, nerazluchliv (individuus)

INGENIUM	—	B.: razum, pamet, narav, nagnenye naravno, prirogyenoszt DB.: pamet, (unutarnja vrlina duše) J.: csud, narav, prirodni razum, naravszko nagnyenye
INGENUUS	—	B.: naravszki DB.: (→ ingenuosus) pamétan, hittar, moguć paméti, umjèttan J.: plemenito–posteno rodyen, lepe chudi
INSPIRATIO	—	B.: nadehnenye, nadihanye DB.: nadahnùtje, udahnùtje J.: nadehnenye
INSTINCTUS/M	—	B.: podbadanye, nadehnenye, v puchenye, nagovorjentye, naravno nagnenye DB.: udahnùtje J.: naduszenye
INTELLECTUS	—	B.: razum, pamet DB.: um, razúm J.: razum
INTELIGENS	—	B.: razuman DB.: razúman J.: —
INTELLIGENTIA	—	B.: razumnoszt DB.: razúmnost, razumjènje J.: razumnoszt, razmenye
INTELLIGIBILIS	—	B.: razumlyiv, kaysze razmeti more DB.: razumìv, dohitiv razúmom, dohìtan paméti J.: razumliv, kajsze z razumom preszéchi more
INVENTIO	—	B.: nahajanye, nassesztje, nahodenye DB.: izmiscgljènje, iznasciàstje, nâmiscgljènje, izmotrènje J.: najdenye, nahajanye, zmiszlenye

LOGICA	—	B.: navuk dobroga razlosenya, ili zrochenya DB.: nâuk dobra râzloxenja J.: mudrogovornoszti znanye, mestria, navuk mudroga pregovarjanya, razumneh miszli (v. dijalektika)
LOGICUS	—	B.: diak dobroga razlosenya, mudro razlagavec DB.: mudâr râzloxnik J.: –a, –um, k znanoszti múdroga pregovarjanya szpadajuchi: razumno–miszlih znanecz, mudroga pregovarjanya nauchitel
LUX	—	B.: szvetloszt, szvetlina, sziany DB.: svjetlós, sjânje, svjetlôccha, svjetillo J.: szvetloszt, szvetlina
LUMEN	—	B.: szvetlozt, jasznoszt (metaph. dika, kinch) DB.: svjetlós, sjânje, jasnós, zrakka/l. glorie, teol. nadnaravna svjetlos; zrák varhnáravni, zrak od blaxenstva, svjetlós od slavee, blaxnickko prosvjétljenje J.: szvetloszt, szvetlina (vita, metaf.)
MAGIA	—	B.: mudroznanoszt, ili zverssena naravszkeh sttvarih znaznoszt; turgia, goetia, czopria, vilensztvo DB.: vilenistvo, vilínstvo J.: czopria
MATERIA	—	B.: vsze iz chesza kay biva; pochetek, zrok; podsztava (m. prima) DB.: pódloga J.: materia, dugovanye, sztvâr vsakojachka iz koje kaj biva, chinisze
MEDITATIO	—	B.: raz– ali premislyavanye, razmislyanye DB.: razmîscgljanje, promîscgljanje J.: / – consideratio/ razmislyanye, premiaslyanye, motrenye

MEMORIA	—	B.: pamet DB.: úspomena, uspomenuťje J.: pamet, pomnya (enc. obrađena natuknica)
MENS	—	B.: pamet, razum DB.: pámét, rãzbor, um J.: pamet, miszel, razum
MENTALIS	—	B.: pametni DB.: pámetni J.: —
METAPHYSICA	—	B.: navuk, koi razumisslyava vszega sttvorjenja narave DB.: metafisika J.: znanoszt premislyavanya (deveta škola)
METAPHORA	—	B.: prenessenye, prenesznicza, gdasze rech iz szvojega zlamenuvanya lasztovitoga, vu drugo nelasztovito prenesze DB.: prinessènje rjéci; prinòsnica J.: prenassanye rechi vu drugo znamenuvanye, i to zbog szopodobnoszti
METHODUS	—	B.: nachin, navuk, put, red, mestria dobroga govorenja DB.: pût, nãcin, réđ J.: nãchin, rèđ navuka, mestrie, znanya
MOBILITAS	—	B.: giblyivoszt, nesztalnoszt DB.: — J.: giblivoszt, pomeklivoszt, giblivócha
MOTOR	—	B.: genitel, gibavecz, krenitel, kretavecz DB.: pokrènitegl, krènitegl, krètalaz J.: genitel, krenitel, maknittel, pochetnik
MOTUS	—	B.: gibanye, genenye, kretanye DB.: krenùtje, krètanje, pokrenutje (m. mundi, obart nebeská, óbartànje nebeskó) J.: gibanye, maknyenye

MYSTERIUM	—	B.: szkrovnoszt, szvetotajsztvó, otajsztvó DB.: otájstvó, otájnost, zlàmen, zlamènje, svetotájstvó J.: szkrovnoszt, otajsztvó
NATURA	—	B.: (physis) narava, obichay, szkerb DB.: nàrav, chjuud J.: narav, natúra (enc. obrađena nat.); substantia, mundus, universitas, proprietas, vis, virtus, potentia, mens, animus, ratio origo, causa
NOTIO	—	B.: znanye DB.: (→ notitia) poznánje, poznànstvó, znànje J.: znanye, znanoszt, szpoznanye
OBJECTUM	—	B.: pred hitanye, opostavljanje, proti sztajenye DB.: oghléd, pridgléd J.: predsztavek (teol. filoz. vocatur res de qua agitur)
OPINIO	—	B.: stimanye, szud, miszel, szumnya DB.: misao, chjûchjenje, mnènje, sùd J.: (→ opinatio) stimanye, mnenye
ORATIO	—	B.: molitva, vszake fele govorenye DB.: rãzloxenje, besjedènje, sloxeni razgovór J.: (→ locutio, sermo) szlosno govor, naredno govorenye, mudro–szlosno govorenye; molitva
ORATORIA	—	B.: navuk dobrogovorenya DB.: – J.: mestria ali znanye szlosno govornoszt
ORNAMENTUM	—	B.: kinch, kinchenye, czifra, ures, uresay DB.: urés, nãprava, uresáj, náréscjaj J.: (→ Honor, Gloria, Decus, Dignitas) kinc, czifra, lepotenye, nakitje, nakinchenoszt
PASSIO	—	B.: muka, terplenyé, pohotnoszt, poselenye DB.: ganutje, pohotjènstvó, pohotjènje, smûchjenje J.: terplenyé, podnassanye, pohotensztvó, zburkanye ali genenye kakvoga chutenya nuternyoga

PERFECTIO	—	B.: zverssenye, doverssenye, zverssenoszt DB.: svarsčenje, dovarsčenje, izvarsčenje J.: zversenye, dogotovlenye, dokonchanye
PERIPATUS	—	B.: meszto, v kojem Aristoteles je setajuch vuchil DB.: — J.: meszto, kadi je Aristoteles hodech szvoje vuchenike Mudro–znansztvo vuchil
PERSONA	—	B.: oszoba, szobsztvo, kot: triszu szobsztva, proszvetoga Troysztva, persona, pelda, kip DB.: cegljâde, kîp, sóbstvo J.: szobsztvo, oszoba
PHILANTHROPIA /Humanitas/	—	B.: dobra volya DB.: — J.: lyubav lyudih
PHILAUTIA	—	B.: lyubav szamoga szebe DB.: — J.: szvojo–lyubav, szamoga szebe lyubav
PHILOLOGIA	—	B.: lyubav govorenya, ali navuka DB.: — J.: Latine Amor sermonis, studium eloquentiae
PHILOSOPHIA	—	B.: lyubav mudroszti, mudroznanoszt DB.: mudroznànje, gljuubav mudrosti J.: lyubav mudroszti, naravno Mudroznansztvo
PHILOSOPHUS	—	B.: mudro znanya lyubitel, mudroznanečz, mudroznanka DB.: mudàraz, gliubóvnik mudrosti, mudroznanz J.: lyubitel Mudroszti, Mudro–znanecz, vsze narave premislyavavecz
PICTURA	—	B.: malanye DB.: slikkovaanje, slikkotvórstvo J.: kipo–piszanye, szlikovanye, szlikotvorsztvo

PLASMO	—	B.: peldujem, prilikujem, na kip peldu napravlyam DB.: (→ opere plastico ornare) mjêsiti slikke, slikkomjêsiti J.: iz blata delam, zemlyene kipe napravlyam
PLASTES	—	B.: lonchar, kipa iz zemlye napravitel DB.: mjesîtegl od slikkaa, slikkomjesitegl J.: kipnik, ki iz blata dela
POETA	—	B.: zmiszlitel, peszmo znanecz, pesznik DB.: pjêvalaz, pjesnik, spjevalaz J.: pévalecz, peszmih zmislyavavecz, peszmenik
POSSIBILITAS	—	B.: moguchnoszt DB.: mooch, uzmoxenje J.: moguchnoszt
POTENTIA	—	B.: moguchnoszt, jakoszt, szila DB.: mogûchstvo, mooch, vlást J.: zmosnoszt, moguchnoszt, jakoszt, moch, kréposzt
PRINCIPIUM	—	B.: pochetek, poervina DB.: pocêlo, pocetak, nacêlo J.: (→ origo, initium, elementum) prichetek, pochetek, teme
PRIVATIO	—	B.: mentuvanye, vzetje, izbavlenye DB.: izbavgljênje, rastavgljênje J.: mentuvanye, oduzetje
PROPORTIO	—	B.: prikladnoszt, jedno mernoszt, razmernoszt, szlosno merje DB.: razmjêrje, skladnos, skladnorêdje, skladnomjêrje J.: priszpodoba, szkladnomêrje, szkladnoredje, szkladnozt, jednoga z drugem prilichenye, ali priszpodablyanye
PROPRIETAS	—	B.: lasztovitszt, vlasztitoszt DB.: vlastîtos, posòbstvo, posòbnos, posòbitos

		J.: szvojnozt, poszvojnozt, vlasztitozt, poszobnozt, poszobitozt
PROVIDENTIA	—	B.: szkerblyivoszt, previgyenyé, previgyenoszt, (divina p. bosanszka previgyenoszt) DB.: providjènje, prividjènje, prividjènstvo J.: previdnozt, previdlyivozt, Mudro–szkerbno previdyenyé
PRUDENTIA	—	B.: razum, razumnozt, pamet, razbor, razbornoszt DB.: râzbor, râzbornos, râzboritos J.: / →sapientias, intelligentia/ razumnozt, razbornoszt, razbor
PULCHRITUDO	—	B.: lepota (formositas: prilichnoszt) DB.: (→Bellezza) ljepós, ljepotta, krâsnos, pritalos, urés, ukrás J.: →decorum, elegantia, venustas: lepota, sličnost, krasnost
RATIO	—	B.: razum, razbor DB.: (potenza dell’anima) râzbor, razúm, râzborje J.: razbor, razborje (intellectus, intelligentia) (enc. obrađena nat.)
RATIONALIS	—	B.: razborni, razumni: a. rationale, razborna stvar DB.: râzborni, râzborit, râzloxit J.: razumen, razumni, razumlyiv, razum imajuchi, razborni
RELIGIO	—	B.: bogoszlusnoszt, szlusba Bosja DB.: bogocjastenje, bogosctóvjé J.: bosja szlusba, Bogochasztenye, Bogoszlavje, Bogostovje, pobosnoszt
RHETORICA	—	B.: lepszlovka, znanoszt lepoga govorenya DB.: ljeposlóvka, hitrost ljépa govorènja J.: szlosno–govornoszt znanye, dobro–govorenya navuk

SAPIENS, SOPHOS	—	B.: muder, razumen, szpemeten DB.: muudar, razúman, umjetní, znàn, razumnîk, mudroznanni J.: muder, razumen, znano–szpameten
SAPIENTIA, SOPHIA	—	B.: mudroszt, razumoszt DB.: mudros, razúm, spamétnos, mudroznannos, umjètnos, umjènje J.: mudroszt, verla razumoszt
SCIENTIA	—	B.: znanoszt, znanye, umenye DB.: umjènje, umjèteonstvo, umstvo, razúm, znànje, znànstvo, mudroznànstvo, mudroznànje J.: znanoszt, znanye, umitje
SCULPTURA	—	B.: zrezavanye DB.: utvòr J.: izrezavanye, dubenye
SENSUS	—	B.: chutenye, chychenye (oveh je pet; chutenye nuternye troje, s. communis, phantasia, memoria) DB.: chjuchjènje J.: chutenye, chùt
SOPHISTA	—	B.: muder chlovek, vkanlyivecz, koi otaynem, y himbenem govorenem vkanyuje, himbeni zrochitel DB.: himbeni razloxitegl, himbeni rãzloxnik J.: vkanlyivo govoritel, cziganyazt Mudro–znanecz, szvojega mudro–znanztva prodavavecz
SPECIES	—	B.: oblichay, prilika, pelda, licze, zslikka, lepota, znamenye DB.: slikka alliti prilika, vãrsta J.: /effigies, facies, forma, imago, similitudo, apparentia, simulatio, pulchritudo/ fela, verszt
SPECULATIO	—	B.: z–gledavanye, zpazuvanye, gluboko misslenye DB.: (– meditatio) rozmîscgljanje J.: izgled, nalyukavanye, gledanye, zvédanje

SPIRITUS	—	B.: duh, odihay DB.: Dúh J.: (→ flatus, aura, anima/ duh
SPIRITUALIS	—	B.: duhovni, dussevni DB.: duhovni, duscevni J.: duhovni, dussevni
STUDIUM	—	B.: navuk DB.: nâstoiànje, pómgnenje, pómgna J.: privolyana marlyivozt, nasztojenye
SUBJECTUM (SUBJECTIO)	—	B.: podversen, podlosen DB.: podlòxan J.: podversenye, podlosenye, podláganye
SUBSTANTIA	—	B.: bitje, szobsztvo, bivsztvto, szuchyansztvo DB.: succjànstvo, bìtje, bìvstvto J.: bitie, bivsztvto, po szebe sztajsztvo
SUBSTANTIVUS	—	B.: szamo sztoyni, szamobitni DB.: (→ substantialis) succjànstven J.: po szebe sztati mogùch
THEOLOGIA	—	B.: Bogoszlovsztvo, znanoszt bosjeh sztvarih, y sz. pizma DB.: Bogoslóvstvo /divina scientia/ J.: Bogoszlovsztvo, Bogoszlovje, Bosanzkeh dugovany znanztvo
THEOLOGUS	—	B.: Bogoslovecz od Boga y Bosanzskeh sztvarih govoritel; navuchitel, ali vuchenik sz. pizma DB.: Bogoslòvaz J.: Bogoszlovecz
THEORETICA	—	B.: znanoszt mudroga premisslyavanya philosophia theoretica, mudroznanost u premišljavanju stojeća DB.: — J.: znanztvo premislyavanya

THEORIA	—	B.: (speculatio, meditatio) premisslyavanye DB.: — DB.: — J.: (→ contemplatio, consideratio) razmislyanye, premyslyanye, motrenye
UNIO	—	B.: unanimitas, unio hypostatica, chudno v- jedinanye med Bosansztvom, y chlovechansztvom DB.: u hypostatica, cjudnòvito vjedinènje meghju boxanstvom i cjovjecjanstvom, bogoucjovjecènje J.: jedinoszt
UNITAS	—	B.: jedinoszt, jedinsztvo, z-jedinanye DB.: jedînstvo J.: jedinsztvo, szamo-jednozt
UNIVERSALIS	—	B.: obchinski, k-vnogem szlissojuchi DB.: opchjeni J.: povszudasnyi, obchinski
UNIVERSITAS	—	B.: obchina (totum) DB.: opchina J.: opchina, opchinztvo (mundus)
UNIVERSUM	—	B.: vesz szvet DB.: vàs sáj svjét J.: vesz szvet
UNIVERSUS	—	B.: vesz, ali czel, vesz kulik DB.: vàs, vaskolik, svakolik J.: vesz szkup, vasz-kolik
UNIVOCUS	—	B.: Jedno-imen DB.: — J.: jednakoimenovit, jednakoga bitja
VEGETATIVUS	—	B.: rasztlyiv, giblyiv; anima v., dussa, raszti chinecha, giblyucha korenye, osivlyajuha na chasz

		DB.: rastgliv
		J.: (→vegetabilis) rasztlyiv, iz zemlye rasztuchi, rastiv
VERSUS	—	B.: recho szlosnosz peszem, popevka
		DB.: pjèsan
		J.: —
VISIO	—	B.: vid, vigyena moch
		DB.: vidjenje
		J.: videnye, vidyenyè
VITA	—	B.: sivot, sitek; v. activa, delovni sivot; v. contemplativa, sivot premislyavajuchi
		DB.: xivot, glâva (v. activa, djelovni xivot; v. contemplativa, xivot razmiscgljajuuchi)
		J.: sivot, sivlénje, sitek
VITALIS	—	B.: sivuchi
		DB.: xivuuchi
		J.: sivuchi, sivlénje imajuchi, sivotni, sivni
VITIUM	—	B.: fallinga, greska, greh
		DB.: zlocchia, zlinâuk, zlanâuka, opaccîna, betègh
		J.: —
VOLUNTAS	—	B.: volya, hotenye
		DB.: (potenza dell'anima ragionevole) hocchja, dobrohtjènje
		J.: volya, hoténye

BILJEŠKE

- ¹ F. Vrančić, *Dictionarium Quinque Nobilissimarum Europae Linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae*, Venetiis, 1595.
- ² B. Kašić, *Hrvatsko-talijanski rječnik*, prvotisak prir. V. Horvat, Zagreb, 1990.
- ³ J. Mikalja, *Blago jezika slovinskoga illi slovník*, Loreto, 1649.
- ⁴ J. Habdelić, *Dictionar ili reči slovenske zvečkšega v kup zabrane, v red postavljene i dijačkemi zlahkotene*, Graz, 1670.
- ⁵ A. Della Bella, *Dizionario Italiano, Latino, Illirico*, Venezia 1728, drugo izd., prir. P. Bašić, Dubrovnik, 1785.
- ⁶ I. Belostenec, *Gazophylacium seu Latino-Illyricorum Onomatum Aerarium, Latino-Illyricum/Illyrico-Latinum*, Zagreb, 1740.
- ⁷ A. Jambrešić, *Lexicon Latinum Interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica Locuples, Zagrabiae*, 1742.
- ⁸ J. Vončina, *Jezično-povijesne rasprave*, Zagreb, 1979.
- ⁹ *Besjede duhovne Bernarda Cucera*, Dubrovnik, 1872.
- ¹⁰ A. Zirdum, *Filip Lastrić*, Zagreb, 1982.
- ¹¹ Usp. J. Jurković, *O metafori našega jezika*, Rad JAZU, knj. XXXI, Zagreb, 1875, str. 113–133.
- ¹² P. Knežević, *Pisciole i Evangelja*, Mleci, 1773; I. J. Pavlović Lučić, *Bitje czarkovno kgnicizce iz talianskoga u slavni slovinski jezik prinesene*, Mleczi, 1788.
- ¹³ Ignjat Đurđević, dak Della Bellin, tako spominje svoje uzore, »scijenjenije i poglavitije pisaoce, po čijem izgledu i običajima« čini svoja spijevanja, »izravnuje i ponapravljuje svoj govor«; usp. I. Đurđević, *Uzdasi Mandaljene pokornice*, »Štiocu«, PSHK, knj. 18, Zagreb, 1971, str. 260.
- ¹⁴ M. Korade, *Misijsko djelovanje isusovaca u našim krajevima i Della Bella kao apostol Dalmacije*, u: *Isusovac Ardelio Della Bella (1655–1737)*. Radovi međunarodnog znanstvenog simpozija, Split–Zagreb, 1990, str. 11–23.
- ¹⁵ P. Ritter Vitezović, *Kronika aliti spomen vsega svijeta vikov*, Predgovor, u: Zrinski, Frankopan, Vitezović, *Izabrana djela*, PSHK, knj. 17, Zagreb, 1976, str. 433.
- ¹⁶ V. M. Brida, *Naša filozofska terminologija na prijelomu stoljeća i Bazalin udio*. »Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine«, 1988/1–2 (27–28), str. 159–164.
- ¹⁷ Usp. V. Dukat. *O kompoziciji i vrelima Belostenčeva »Gazophylacium illyrico-latinum«*, Rad JAZU, knj. 235, Zagreb, 1928, str. 1–26; *Rječnik Fausta Vrančića*, Rad JAZU, knj. 231, 1925, str. 102–136.
- ¹⁸ V. V. Dukat, *Dubrovačko izdanje Dellabellina »Dizionarija«*, Rad JAZU, knj. 237, 1929, str. 235–272.
- ¹⁹ Lj. Babić, *Umjetnost kod Hrvata, Uvod*, Zagreb, 1943, str. 17.
- ²⁰ M. Josipović, *Pregled skolastičke filozofske tradicije u BiH*, »Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine«, 1994/1–2 (39–40), str. 349–373.

²¹ V. Lj. Schiffler, *Bartol Kašić i filozofsko-teološko nasljeđe*, u knjizi autorice, *Humanizam bez granica, Hrvatska filozofija u europskom obzorju*, Zagreb, 1992, str. 153–169, posebice popis značajnijih filozofsko-teoloških pojmova Marulićeva, Kašićeva i Kurelčeva prijevoda »De imitatione Christi« Th. Kempisa.

²² Usp. *Nazivoslovník* što ga donosi Anto Knežević u svojoj knjizi, *Najstarije slavensko filozofsko nazivlje*, Zagreb, 1991, str. 205–247.

²³ O matematičkom i fizikalnom nazivlju u Della Bellinom rječniku, v. Ž. Dadić, *Matematičko i fizikalno nazivlje u rječniku Ardelija Della Belle*, u: *Isusovac Ardelio Della Bella*, op. cit., str. 91–97.

²⁴ I. Đurđević, op. cit.

²⁵ A. Kačić Miošić, Predgovor drugom izdanju »Razgovora ugodnoga«, Venecija, 1759, v. A. Kačić Miošić, PSHK, knj. 21, Zagreb, 1967, str. 34.

²⁶ Od velike su koristi i poticaja istraživačima povijesti hrvatske filozofije izvori podataka i povijesno kodikološki opisi Vicka Kapitanovića knjižnih fondova franjevačke visoke bogoslovije u Makarskoj, koji nastavljaju na ranije radove, M. Brleka, J. Božilkovića i dr. ali donose posve nove dragocjene obavijesti; v. V. Kapitanović, *Rukopisna i knjižna baština franjevačke visoke bogoslovije u Makarskoj*, Makarska 1993.